

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

УДК 94 (477) "18/19"

Марина Кругляк
(м. Житомир)

МІСЦЕ ХАРЧУВАННЯ В СТРУКТУРАХ ПОВСЯКДЕННОСТІ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто місце проблеми харчування в структурах повсякденності українського студентства дореволюційного періоду. Спираючись на репрезентативну джерельну базу, автор відтворює стан проблеми, доводячи її суспільний характер, а також аналізує міру участі громадськості в допомозі незабезпеченій молоді. Окремо увагу звернуто на стан справ із харчуванням у приватних вищих жіночих навчальних закладах та установах закритого типу.

Ключові слова: українське студентство, проблеми харчування, незабезпечена молодь, приватні вищі жіночі навчальні заклади, установи закритого типу.

"Московський студент завжди трошки голодує... після обіду, в інший час - просто голодує. І, здається, ніколи студент не може сказати, поклавши руку на серце: "Я ситий" [1]. Напевно, не буде помилкою припустити, що подібна ситуація була звичною для будь-якого студента Російської імперії дореволюційного періоду.

Загалом проблема харчування, поряд із т. зв. "квартирним питанням", була й залишається однією з найвагоміших упродовж усього часу існування людства. Регулярність, вартість, місце отримання їжі виступають сутнісними критеріями характеристики харчування як головного показника рівня добробуту населення. Матеріальне забезпечення студентства зазвичай визначали якість та регулярність спожитої їжі. У дореволюційній та радянській історіографії домінував погляд про голодного студента часів імператорської Росії, який вічно недоїдав та страждав на хвороби органів травлення. Варто, однак, додати, що до розгляду не бралися заклади закритого типу, де говорити про голодного студента було явно недоречним, проте проблеми з харчуванням були, хоч і мали дещо інший характер. Власне, нерозв'язаність цих проблем молоді кидала виклики суспільству та змушувала шукати шляхи виходу з наявної ситуації не тільки самотужки, але й залучати до цього громадськість.

Спираючись на багату джерельну базу, представлену документами Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі - ЦДІАУК), Державних архівів м. Києва та Київської області (ДАК та ДАКО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), мемуарну спадщину колишніх студентів вищих навчальних закладів, статистичні матеріали переписів, дореволюційну періодику тощо, а також залучивши доробок сучасних українських та російських науковців (В. Молчанова, О. Доніка, А. Іванова), ставимо за мету дослідити умови задоволення потреби студентства в їжі в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. та підтвердити або спростувати твердження про "хронічне недоїдання" молоді шляхом порівняння шляхів розв'язання проблеми у відкритих та закритих вищих навчальних закладах.

У середині ХІХ ст. світське студентство умовно ділилося на дві групи: казеннокоштных та своєкоштных, становище яких якісно відрізнялося. Регулярне безкоштовне харчування прийнятих на державне утримання студентів, що здійснювалося декілька разів на день за графіком в інститутах казеннокоштных студентів та штрафгаузі, на певний час змушувало забути про

голодне існування. Однак і тут були певні нюанси. У спогадах випускників Київського університету звернено увагу на вкрай незадовільне матеріальне забезпечення казеннокоштною молоді, яка страждала, за О.Солтановським, від казнокрадств з боку місцевих служителів, і насамперед економа, який "обирав" молодь на їжі, одязі, опаленні, доставці канцелярського приладдя. На кожного студента з казни виділялася доволі пристойна сума в 150 руб. на рік, між тим студенти споживали несолодкий чай із часто черствою булкою, що продавалася за півціни. "На обід був борщ або суп без яловичини; яловичина – окрема страва, полита підгорілим із борошна та яловичого жиру соусом, і третя страва – яка-небудь каша; а на свята: суп з яловичиною, печеня, завжди препогана, і яке-небудь недобре зварене тістечко. Іноді припаси виявлялися несвіжими і булки твердими, як дерево..." [2].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., коли інститут казеннокоштних студентів та штрафгауз було закрито, університетська молодь опинилася в приблизно рівних умовах щодо вирішення питання харчування. Студентство фактично мало небагатий вибір: доводилося харчуватися в господинь, у яких знімали житло, готелях, значна частина молоді підробляла репетиторством за стіл та житло. Про бідність пересічного студента 1860-х рр. яскраво свідчать спогади. Так, дехто І. В. Є. писав: "Ми столувалися в сусідньому домі. Бідний обід наш, слугуючи нам їжею на цілий день, був недостатнім для угамування голоду, і не раз доводилося голодним сидіти за стіл і таким же вставати з-за нього. Щоб вийти з біди, ми вирішили купувати хліб на базарі і масло, які не раз слугували нам десертом після обіду, а також вечерею і сніданком... Не раз доводилося, попри сильне бажання їсти, відмовлятися від обіду через поганий смак поданих страв. Одного разу я з таким ентузіазмом відскочив від столу, що ледь не зламав стільця, на якому сидів. Причиною тому була смажена картопля, смак якої явно вказував нам на присутність у ній свічного сала. Не менш мучили нас невимовно погані щі, приготовані із шкаралупи горіха, бобів і квасолі, які нагадували нам щось на зразок їжі, яку приготувляли для рогатої худоби. Відмовитися від столу було неможливо, бо через недосвідченість свою ми заплатили хазяйці за два місяці вперед..." [3]. Н.Д. Богатинов у студентські роки в Києві в найскрутніші часи пив окріп із молоком вприкуску із невеликим шматочком пукру, на Масницю ніколи не пік млинців, не мав ніколи риби на обід, і це при тому, що квартири не знімав, а жив із матір'ю та сестрою у власному помешканні, яке до того ж і здавали [4]. Вартість обіду в готелях у 60-ті рр. на місяць складала 10 руб., що було по кишені лише заможним студентам, бідні ж змушені були харчуватися в столовицях за 4–6 руб. [5].

У 70-ті рр. XIX ст. увагу до проблем незаможного студентства починає привертати керівництво вищих навчальних закладів, дозволяючи відкривати в їхніх приміщеннях їдальні. Така установа одразу ж з'явилася в Київському університеті. Страви видавалися порціями за 15–30 коп. та місячними обідами з трьох страв, що коштували не більше 7 р. [6]. Про важливість текого заходу яскраво свідчать спогади постійних відвідувачів їдальні. Так, колишній студент університету М. Білінський згадував, що "обіди, справді, були дуже гарні і недорогі; заходили сюди обідати і не-студенти, – офіцери, акушерки" [7]. Загалом їдальня утримувалася на оборотний капітал, що утворювався від плати за обіди та сніданки, й ніякого комерційного зиску не мала. На чолі організації був окремий господарський комітет, обраний на загальностудентській сходці [8]. І все ж їдальня не завжди вирішувала проблеми молоді. В. С. Чеважевський зазначав, що в ній могли харчуватися більш багаті студенти, притому вони жили то однією стравою в день, то одним чаєм з ковбасою і булкою за 3 коп. [9]. Бідніші ж продовжували сподіватися на щедрість хазяйок. Так, Д.І. Багалій пригадував: "Брали ми в нашої квартирної хазяйки не по повному обіду, а один на двох або три на чотирьох. Нам же ще й не досипали борщу або супу, як це ми встановили, зробивши перевірку... Про тяжке економічне становище нашого колективу свідчить і той факт, що ми збирали цілий місяць паперові мішечки, що в них угортали нам у булочній булки, щоб обміняти їх на три фунти ковбаси – це було для нас "Валтасарове бенкетування" [10].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. із різким зростанням чисельності студентства, збільшенням різночинського елементу в його соціальній структурі та погіршенням матеріального становища проблемі студентського харчування почало приділятися більше уваги, насамперед з боку громадськості. Численні переписи студентства, що мали місце на початку XX ст., й насамперед Перший харківський студентський перепис 1909 р., підкріплювали твердження про незаможність студентства конкретними показниками. Так, харківське анкетування виявило 9,2% студентів, що обідали нерегулярно [11]. Порівняння даних між універсантами різних факультетів, які не обідали щоденно, студентами ветеринарного інституту та слухачками вищих жіночих курсів наштовхнуло дослідників на висновок, що в найгіршому становищі були студенти природничого (9,7%) та юридичного (9,8%) факультетів, а також вільнослухачки (11,9%); натомість найменше голодуючих було серед філологів (8,2%) та курсисток (6,9%) [12].

Згідно з даними перепису, студенти могли обідати в п'яти місцях: вдома та на квартирі; у студентській їдальні; приватних їдальнях; у гостях і знайомих та "де доведеться" (останні дві групи в сумі дорівнювали 1 % опитаних) [13]. Найбільше респондентів обідало вдома (45,6%), причому серед курсисток цей показник дорівнював 69%, а серед ветеринарів – лише 30,2% [14]. Ці цифри легко пояснюються двома критеріями: по-перше, курсистки переважно були родом із Харкова й жили разом із батьками, натомість студенти ветеринарного інституту були приїжджими; по-друге, матеріальне забезпечення слухачок вищих жіночих курсів було набагато кращим порівняно зі студентами інших навчальних закладів.

Місцеве студентство, що обідало вдома, зазвичай за спожити їжу не сплачувало. Натомість молодь, що винаймала помешкання в місті, подеколи погоджувалася на обід у квартирної хазяйки. Як правило, це стосувалося більш забезпечених старшокурсників [15]. Отже, 83,8% молоді все ж витратило кошти на харчування, незалежно від місця його отримання, причому найбільший відсоток (97,2 %) припадав на найменш забезпечену групу в середовищі харківського студентства, а саме ветеринарів. 27,5% курсисток отримувало обід безкоштовно в рідних, натомість цей показник серед ветеринарів становив лише 0,9%. Незначна частина студентства отримувала обід за урок та інші послуги (3,3%) або за рахунок благодійних організацій (0,4%) [16].

Важливим є з'ясування середньої вартості окремого та місячного обіду. Згідно з харківським переписом, 37,7% респондентів сплачувало за обід від 15 до 25 коп., 32,3 % – до 15 коп., 25,4% – 25–35 коп., тобто 70% харківських студентів витратило на обід менше 25 коп. Проте співвідношення цифр між різними вищими навчальними закладами було нерівномірним. Так, 60,6% курсисток та 42,8% ветеринарів витратило на обід менше 15 коп., серед університетів таких було 37,7%, що збігається з середніми даними по навчальних закладах міста. Значний відсоток курсисток, які витрачали на харчування менше 15 коп., напевне, слід пояснити тим, що більшість із них харчувалася вдома, тому їй не мала потреби витратити зайві кошти на їжу; натомість студенти-ветеринари не мали таких привілеїв. Середня вартість разового обіду в Харкові дорівнювала 18 коп. [17], а за місяць студенти сплачували 8 руб. 66 коп. (найнезаможніші філологи витрачали 6 руб. 94 коп., ветеринари – 7 руб. 69 коп., природничники та юристи найбільше – відповідно 9 руб. 58 коп. та 9 руб. 20 коп.) [18].

Другим шляхом вирішення проблеми харчування було відвідування студентських їдалень. Про їхню популярність свідчило те, що їм надавали перевагу трохи менше третини харківського студентства (29,3%), і серед них найбільше (40,9%) – студенти ветеринарного інституту; а серед університетів – філологи (47,4%) та природничники (37,6%) [19], тобто найбільш бідні студенти.

Організація роботи студентських їдалень та кухмістерських була однією з форм діяльності Товариств допомоги нужденним студентам та Попечительств. Так, Попечительство про недостатніх студентів при Новоросійському університеті за період 1878–1885 рр. виділило 17000 руб. на "здешевлення столу для студентів, тобто на утримання кухмістерської та купівлю марок" [20]. До появи власних їдалень благодійні установи організовували оплату за обіди найнужденнішим у студентських та приватних їдальнях. Так, Товариство допомоги студентам університету св. Володимира за 1897–1898 навчальний рік асигнувало близько 5 тис. руб. на сплату 19000 обідів. У приватних їдальнях Ільїної, Волковської, Грищенко обіди видавалися у вигляді позики розміром у 25 коп. Таким чином, на місяць студенти отримували 2400 обідів [21], а загалом подібна форма допомоги почала практикуватися Товариством лише з 1892 р. [22]. Значно скромнішою виглядає діяльність Товариства допомоги слухачкам Вищих жіночих курсів у Києві, яке за 1906–1910 рр. асигнувало 2235 руб. 20 коп. студентській університетській їдальні для видачі 8356 обідів найбільш бідним курсисткам [23].

Децю пізніше Товариства допомоги беруться за відкриття власних їдалень. Так, 10 жовтня 1899 р. на кошти Товариства допомоги студентам університету св. Володимира було відкрито їдальню у найманому приміщенні [24], проте вже за три роки для цих цілей було побудовано окрему будівлю, а загалом за день нова їдальня обслуговувала в 5 змін до 1000 чоловік [25]. Подеколи студентські їдальні через свою фінансову неспроможність переходили під управління Комітетів Товариств допомоги. Наприклад, 1903 р. при КПІ було відкрито студентську їдальню [26], проте неприбутковість установи змусила Правління навчального закладу вже 1909 р. передати її до сфери діяльності Товариства допомоги нужденним студентам КПІ [27].

Робота "комітетської" їдальні полягала в забезпеченні студентства "свіжими, доброякісними та в належній кількості за мірою вимоги та за умовами" їжею й закусками. З цією метою студентська їдальня мала працювати якнайзручніше для відвідувачів, наприклад, їдальня при КПІ обслуговувала молодь щоденно з 12.00 до 16.00 з 1 вересня до 1 травня, а також під час

різдвяних та великодніх свят [28]. Для нагляду за якістю приготовленої їжі та кількістю її в порціях, а також для контролю за утриманням їдальні й буфету Товариство допомоги нужденним студентам КПІ вводило посади шістьох чергових та двох ветеринарів, які обиралися економічною комісією із студентів навчального закладу [29].

З часом їдальні почали набувати нових функцій, перетворюючись на місце для зустрічей членів різних земляцтв та підпільної революційної організації; тут намічались сходки, передавалися книги та нелегальна література тощо [30]. Власне, це змусило російського імператора закрити Височайшим повелінням від 16 квітня 1905 р. допоміжні установи для студентів, що діяли при вищих навчальних закладах, і насамперед їдальні [31]. Після революції більшість студентських "комітетських" їдалень перейшла під юрисдикцію студентських кооперативних організацій, які почали переслідувати й комерційні цілі – отримання прибутку [32].

Організацією роботи їдалень займалася також громадськість. Так, у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. діяли їдальня дешевих обідів, єврейська дешева їдальня, товариство їдалень для незаможних студентів. Виникнувши у 1880–1890-х рр., ці організації мали звертати головну увагу на "повну доброякісність та невіддільність провізії, на чистоту, смачне приготування, поживність та можливе різноманіття їжі" [33]. Низькі ціни на обіди привертали до їдалень не тільки нужденну молодь, але й випадкових відвідувачів, через що 1893 р. їдальня дешевих обідів змушена була тимчасово закритися [34]. Вартість обіду дійсно була однією з найнижчих у місті. Так, наприкінці XIX ст. обід у Товаристві їдалень для незаможних студентів коштував 20 коп., або 6 руб. на місяць; деякі клієнти вносили понижену плату у 1–4 руб., тим самим знижуючи для себе вартість обіду до 5 коп. [35]; через подорожчання продуктів харчування у 1906–1907 рр. обід коштував на 5–6 коп. більше. Клієнти могли замовити т.зв. "здешевлені" обіди за 12,5 коп., 10 % обідів видавалися безкоштовно. Так, 1907 р. було видано 108288 обідів, з яких 92520 за нормальною ціною, 5814 – за здешевленою та 9954 надані безкоштовно [36].

Яким же був звичайний студентський обід у їдальні? У 1890-ті рр. в загальностудентській їдальні, організованій у Києві студентом-юристом В. Рутенбергом, за 9 коп. можна було отримати одну страву з необмеженою кількістю хліба [37]. Товариство їдалень для недостатніх студентів у м. Харкові пропонувало обід з двох страв із третьою цюнеділі та пиріжками щочетверга; різноманітність меню досягалася тим, що однакові страви повторювалися не раніше 7–10 днів, а загалом клієнтам пропонувався щоденно вибір із двох перших та трьох-чотирьох других страв. У раціоні були яловичина, риба, м'ясо птиці [38]. Найчастіше в їдальнях Товариств допомоги пропонували обід із двох страв, проте подеколи студенти самі могли обрати собі страви. Детальне меню, пропонуване в їдальні при Товаристві допомоги нужденним студентам КПІ, мало такий вигляд.

Повний обід: гаряче (борщ, суп, бульйон) зі шматком м'яса або двома пиріжками, порційна миска – майже дві тарілки; каша гречана або пшоняна, підмаслена – глибока тарілка; друга страва – два шматки м'яса (яловичина, телятина, баранина, птиця) або дві котлети з гарніром, чорний хліб (30 коп.).

Гаряче: з м'ясом або пиріжками, кашею та хлібом (13 коп.).

Друга страва: печеня або котлети з гарніром та хлібом (17 коп.).

Гаряче без м'яса, але з кашею та хлібом (9 коп.).

Друга страва (половина): шматок м'яса або котлета, але з повною кількістю гарніра та хлібом (11 коп.).

Третя страва: солодке, мучне, молочне (сирники, вареники, млинці, пончики, пироги з яблуками та варенням тощо) – 8 коп. [39].

Перекусити можна було й у буфетах, які, проте, з'явилися в навчальних закладах пізніше. Приміром, буфет при Харківському університеті було відкрито 1903 р. Ціни в ньому порівняно з міськими були невисокими, однак для 70,1% студентів – неприйнятними. Аби припинити поширення серед молоді хвороб органів травлення, пов'язаних із неякісною їжею в їдальнях, Правління університету видало 1910 р. правила для студентських буфетів, згідно з якими в них заборонявся продаж фруктів, штучних мінеральних вод, масла, некип'яченого та холодного молока [40]. Відвідувачам буфету, що діяв при Товаристві допомоги нужденним студентам КПІ, 1909 р. пропонувалося таке меню: бутерброд із маслом та шинкою – 9 коп., дві сосиски – 6 коп., пиріжок – 3 коп., мучне (булка, ватрушка, тістечко) – 3 коп.; склянка чаю – 2–3 коп., молока – 4 коп., кави – 5 коп., какао – 8 коп. За копійку можна було придбати шматок чорного або білого хліба, бублик або три кусні цукру. А загалом буфет працював з 15 серпня до 25 травня щоденно з 10.00 до 16.00, окрім днів, коли заняття не проводилися [41].

Великою популярністю серед студентства, і насамперед заможного, користувалися приватні їдальні, які відвідувало 24,1 % респондентів харківського анкетування [42], а також паштетні та готелі. Так, київська паштетна 1911 р. пропонувала пільговий для студентів обід з двох страв за 30 коп., з трьох страв із солодким – за 40 коп. [43]. Київський готель "Метрополь" 1900 р. пропонував помісячний студентський обід за 9 руб. [44]. Зазвичай пільгові обіди в готелях не практикувалися. Приміром, у ресторані при "Європейському готелі" в Харкові 1890 р. сніданок обходився в 30 коп., вечеря – 40 коп., вартість же обіду була в межах від 60 коп. до 1–2 руб. [45].

Зовсім по-іншому було організовано харчування молоді в закладах закритого типу, насамперед у Київській духовній академії. Казеннокоштовні студенти забезпечувалися їжею безоплатно, проте мусили споживати її за встановленим графіком, порушувати який заборонялося [46]. До того ж, студенти були позбавлені права вибору меню, адже це було повноваженням начальства. Покращення чи погіршення харчування в академії напряму залежало від ставлення до цієї проблеми з боку ректора. Приміром, за правління Антонія (1851–1858) витрати на харчування було підпорядковано суворому контролю Правління. Щотижня економ отримував від начальства перелік страв, які повинні були готуватися. Антонію належало також будівництво нової їдальні, сполученої з житловим корпусом [47]. Усе ж характер приготованої їжі викликав різні відгуки в спогадах академістів. Так, М. Петров у листах до брата скаржився, що стіл у КДА небагатий: "В прості дні на обіді дві страви, а в недільні і святкові дні – три; а на вечерю – всього одна, або суп із круп, або печеня. На обід – борщ, потім або каша, або печеня, або галушки, зрідка тістечко", проте, незважаючи на це, "до такого небагатого столу нерідко приходять студенти Університету, що перейшли туди з Академії" [48]. Натомість М. Пальмов, який навчався на декілька років пізніше, навпаки, стверджував, що в будні було три страви, у святкові дні – чотири; що "годували ситно та смачно", а особливо студентам подобалися коржі з мигдалевим або маковим молоком у дні посту та каша з сиром – у скоромні [49], а В.Ф. Певницький (1851–1855 рр. навчання) наголошував, що за бажанням студент міг замінити порцію, що неухильно виконувалося, а у святкові дні до звичних трьох страв іноді додавалися пироги, а восени десерт – кавун, яблука, груші та сливи [50]. Можливо, пояснити суперечливість у спогадах можна різними смаками молоді та різним ставленням керівництва закладу до якості приготовленої їжі. І все ж проблеми з харчуванням були. Так, студенти змушені були купувати на власний кошт заварку та цукор, аби випити обов'язковий за правилами ранковий та вечірній чай. "У їдальні зранку, до лекцій, і після обіду, годин з трьох, ми знаходили в кубі окуп та влаштували чаювання, збираючись іноді в групи, людини по три, по чотири, – згадував М. Пальмов. – Булку видавали нам, але не щоденно, а через день..." [51]. Були випадки покращення харчування, пов'язані із "доброю волею" ректора: так, 20 листопада 1861 р., коли в керівника академії Філарета був день народження, він пожертвував на стіл 20 руб. [52].

Ліберальні перетворення Олександра II й дух свободи, який витав у повітрі, зачепили також духовне студентство. Користуючись послабленням порядку в усій країні, студентство КДА наприкінці 1850-х рр. почало організовувати вияви невдоволення приготованою для них їжею. Для доведення цього твердження наведемо такий факт: коли за ректорства Димитрія (Муратова) (1841–1850) молодь звернулася до начальства з проханням покращення столу, то почула: "Що ж, ви приїхали сюди навчатися чи годуватися?" Величезний авторитет ректора та внутрішнє усвідомлення свого обов'язку змусило тоді студентство поступитися [53]. Зовсім іншу картину бачимо наприкінці 1850-х рр., коли студентські бунти виникали дуже часто. З одного боку, юнаки часто шукали приводу, аби позлити начальство, тому спеціально вбачали в поданих стравах провокацію. Приміром, одного разу студенти висловили невдоволення невідомою їм рибою, в якій з обох боків хребта були два темні прошарки жиру, прийнявши їх за ознаку псування риби; до того ж духівники дозволяли собі розламувати напіл булки, що доставлялися в КДА найкращим на той час на Подолі булочником, шукаючи в них чогось підозрілого [54]. З іншого боку, вияви невдоволення мали й певне підґрунтя, пов'язане з не завжди якісно приготованими стравами. Найбільший із таких виступів стався в листопаді 1859 р., причому громадськість дізналася про нього через публікацію т.зв. "прохання" студентів до імператора Олександра II в герценівському "Колоколе" (1861) [55]. Окрім критики з приводу організації навчально-виховного процесу, у документі містилися скарги на облаштування студентського побуту, у т.ч. й харчування. Зазначалося, що "страви завжди поганого та брудного приготування з гнилих та шкідливих матеріалів, готуються в нелуджених котлах та завжди з комахами" [56].

Академія прагнула вирішити проблему обурення молоді лише формально – шляхом посилення нагляду за студентами та введенням нових правил поведінки. Так, восени 1861 р. інспектор архімандрит Мефодій увів читання молитов перед обідом та після нього й дав

розпорядження, аби студенти одночасно приходили й виходили з їдальні. Він також вів боротьбу із звичаєм молоді відправляти служителів зранку, щонеділі та у святкові дні по гарячу воду на чай у сусідні трактири [57]. Аби дотриматися тиші та порядку під час обіду, було введено обов'язкове читання студентом біля аналою уривків з релігійних книг [58].

Із загибеллю 1881 р. імператора Олександра II ліберальна епоха в історії Російської імперії змінилася на консервативно-реакційну, значних змін зазнало і внутрішнє життя академії. Про колишній вільний дух уже не можна було вести мови. Найразючіше зміни в управлінні закладом стали помітними в питаннях харчування. Епоха змін у житті академії пов'язана з ректорством Сильвестра (1883–1898), який, щойно прийшовши до влади, вирішив навести порядок у питанні покращення студентського столу. Саме за нього було знайдено внутрішні причини невдоволення молоді – існування підрядного способу забезпечення академії продуктами, одягом тощо. На підряди запрошувалися конкуренти, які збивали ціни, що вже й до цього були завищеними, адже передбачали прибуток для підрядника, тому матеріал гіршої якості здавався за нижчими цінами. Зазвичай економі академії входили з підрядником у спільну справу за певну частку прибутку. Подібна система постачання академії продовольством змусила Сильвестра відмовитися від послуг підрядника й купувати продукти господарським шляхом, а на посаду економа було призначено скупого А. Устінова, який настільки був бережливим, що наказував нарізати на одного студента не більше скиби хліба, а залишки запирав у шафі на ключ. Коли ж буфетник доповідав, що студенти вимагають добавки, він відповідав: "Покричать, та й перестануть!" Зберігаючи запаси коров'ячого масла, Устінов додавав до нього волячого жиру або зовсім замінював останнім, через що студенти часто хворіли на катар шлунку [59].

Наприкінці XIX ст. уже не було мови про студентські бунти невдоволених. Коли їжа була недоброякісно приготована, черговий повідомляв про це начальство; призначалася комісія з двох-трьох членів Правління для опитування студентів та освідчення їжі. Поодинокі студентські витівки 80–90-х рр., насамперед справа демонстративного ухиляння більшості студентів від вечері 1895 р., розглядалася на засіданні Правління; тоді всі невдоволені дали письмові свідчення, у результаті чого було винесено три види покарання залежно від вини порушників: двох студентів звільнили з академії, 19 позбавили казенного утримання, з інших узяли письмове зобов'язання не порушувати більше академічного порядку [60].

Незадоволення діями економів, які обкрадали академічну скарбницю, знаходило й літературні форми вияву. Тут ведемо мову про написану за зразком "Іліади" Гомера поему студента В. Щукіна "Антиекономіаду" (жовтень 1893 р.). Автор описував реальні події, коли обурені студенти за обідом у їдальні підняли галас й демонстративно відмовилися від вечері (окрім двох); щоправда, "відкрив очі" молоді на зловживання економа не хто інший, як Ахіллес. І в дійсності, і в поемі студентське невдоволення закінчилося невдачею [61].

Проблеми якісного харчування студентської молоді були невід'ємною складовою студентської повсякденності незалежно від типу навчального закладу (відкритий чи закритий) та форми його утримання (державний чи приватний). Перебування в закладах закритого типу давало змогу згладити проблему харчування шляхом забезпечення щоденних повноцінних і регулярних прийомів їжі, хоч і здійснених за графіком. Однак молодь була позбавлена права вибору продуктів харчування, залежачи від "доброї волі" начальства та чесності економа. Світське студентство з кінця 50-х до середини 70-х рр. XIX ст. змушене було розв'язувати проблему харчування самотужки. Погіршення матеріального становища молоді, на чому почала акцентувати увагу прогресивна громадськість, демократизація суспільства внаслідок реформ Олександра II, а звідси й поява численних студентських об'єднань типу земляцтв та гуртків змусили поставити на порядок денний питання організації допомоги неможливому студентству. При університетах з'являються студентські їдальні; громадськість реагує на проблеми, відкриваючи в 1880–1890-ті рр. їдальні дешевих обідів, беручи участь у роботі попечительств та товариств допомоги нужденним студентам, надаючи обіди в позику, а також організуючи на початку XX ст. власні їдальні. І все ж кожен десятий студент підросійської України голодував. Витрачаючи на обід менше 25 коп. на день, переважна більшість студентства змушена була ледь підтримувати своє існування (не беручи до уваги те, що молодь зазвичай не снідала й не вечеряла), отримуючи через не завжди якісно приготовану їжу в їдальні численні проблеми з органами травлення. І все ж на початку XX ст. перед молоддю з'явилася альтернатива: вона могла самостійно обирати де, що і за скільки поїсти.

Список використаних джерел та літератури

1. *Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / Анатолий Евгеньевич Иванов.* – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 313.
2. *Солтановський О. Из спогадів про університетське життя 40-х років XIX ст. / О. Солтановський // З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський].* – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 190.
3. *Воспоминания И. В. Е. от детства до смерти (1841–1869) / И. В. Е. // Русская старина.* – 1917. – Кн. 4/6. – С. 186.
4. *Воспоминания Н. Д. Богатинова / Н. Д. Богатинов // Русский архив.* – 1899. – Кн. 2. – С. 260.
5. *Быт киевских студентов // ЖМНП.* – 1863. – № 4. – Отд. VI. – С. 32.
6. *Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875) / В. С. Чеважевский // Русская старина.* – 1912. – № 6. – С. 564.
7. *Білінський М. З минулого пережитого. 1870–1888 / Микола Білінський // Україна.* – 1928. – № 2. – С. 119.
8. *Чеважевский В. С. Указ. соч.* – С. 564.
9. *Там же.* – С. 562.
10. *Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Вибрані праці: у 6 т / В. В. Кравченко (голов. ред.) / Дмитро Іванович Багалій.* – Харків: ХГІ "НУА", 1999. – Т. 1.: *Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія.* – С. 85.
11. *Первая Харьковская студенческая перепись // ЗИХУ.* – 1912. – Кн. 4. – С. 26.
12. *Там же.* – С. 27.
13. *Там же.* – С. 28.
14. *Там же.* – С. 29.
15. *Иванов А. Е. Указ. соч.* – С. 322.
16. *Первая Харьковская... .* – С. 30–31.
17. *Там же.* – С. 35–36.
18. *Там же.* – С. 33.
19. *Там же.* – С. 29.
20. *Маркевич А. И. 25-летие императорского Новороссийского университета / А.П. Маркевич.* – Одесса: Изд-во Новороссийского университета, 1890. – С. 720.
21. *Державний архів м. Києва (далі – ДАК).* – Ф. 309, оп. 1, спр. 45, арк. 1 зв.
22. *Там само.* – Спр. 48, арк. 16.
23. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО).* – Ф. 2, оп. 228, спр. 232, арк. 11.
24. *ДАК.* – Ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 2а, 16 зв.
25. *Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / Олександр Миколайович Донік.* – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 195.
26. *Отчет о состоянии Киевского Политехнического института императора Александра II за 1903 год.* – К.: Типография С. В. Кульженко, 1904. – С. 122.
27. *ДАК.* – Ф. 18, оп. 1, спр. 865, арк. 28.
28. *Там само.* – Спр. 1091, арк. 1–1 зв.
29. *Там само.* – Арк. 7.
30. *Мошинський І. (Юзеф Конарський). 90-ті роки у Київському університеті / І. Мошинський // З іменем святого Володимира... – Кн. 2. – С. 273.*
31. *ДАК.* – Ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 24.
32. *Иванов А. Е. Указ. соч.* – С. 319–320.
33. *Гусев А. Н. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего / А.Н. Гусев.* – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1902. – С. 126.
34. *Там же.* – С. 127.
35. *Там же.* – С. 151.
36. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського далі – (ІР НБУВ)– Ф. 175, № 1848, арк. 3, 13.*
37. *Мошинський І. (Юзеф Конарський). Вказ. праця.* – С. 273.

38. *Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове за 1897 год.* – Харьков: Типография И. Варшавчика, 1898. – С. 3–4.
39. ДАК. – Ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 6.
40. Кравченко В. В. *Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років* / В.В. Кравченко, С.І. Посохов, В.І. Фадеєв, С.О. Наумов, О.П. Мартем'янов [та ін.]. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 266.
41. ДАК. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1091, арк. 1 зв., 6.
42. *Первая Харьковская...* – С. 28–29.
43. *Студенческая мысль.* – 1911.– № 7. – С. 30.
44. Молчанов В. Б. *Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст.* / Володимир Борисович Молчанов // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 45.
45. *Харьковские губернские ведомости.* – 1890. – № 11. – С. 4.
46. *Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании § 189 Устава духовных академий, а также указов и распоряжений высшего духовного Правительства.* – К.: Типография И. И. Чоколова, 1911. – С. 10.
47. Певницкий В. Ф. *Мои воспоминания* / В. Ф. Певницкий // Труды КДА. – 1911. – Т. II. – С. 294.
48. Петров М. І. *Скрижалі пам'яті* /В. Ульяновський, І. Карсим (упоряд.). – К.: Либідь, 2003. – С. 226, 301.
49. ІР НБУВ. – Ф. 17, № 1848, арк. 8.
50. Певницкий В. Ф. *Мои воспоминания: в 2 тт.* / В.Ф. Певницкий – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, Акционерного Общества печати и издательского дома П. Т. Корчак-Новицкого. – Т. II.: Студенческие годы. 1851 – 1855. – С. 65–66.
51. ІР НБУВ. – Ф. 175, № 1848, арк. 8.
52. Петров М. І. *Скрижалі пам'яті...* . – С. 231.
53. Певницкий В. Ф. *Мои воспоминания: в 2 тт.* – Т. II. – С. 65.
54. Петров М. І. *Скрижалі пам'яті: коментарі та додатки* /В. Ульяновський, І. Карсим (упоряд.). – К.: Пройм, 2003. – С. 203.
55. Певницкий В. Ф. *Мои воспоминания* / В.Ф. Певницкий // Труды КДА. – 1911. – Т. II. – С. 301–302.
56. Плачинда В. П. *Павло Гнатович Житецький* /В.П. Плачинда. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 36.
57. Петров М. І. *Скрижалі пам'яті...* . – С. 306.
58. Певницкий В. Ф. *Мои воспоминания: В 2 тт...* . – Т. II. – С. 66–67.
59. Петров М. І. *Скрижалі пам'яті: коментарі та додатки...* . – С. 200–201.
60. *Там само.* – С. 186.
61. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* – Ф. 711, оп. 3, спр. 4931, арк. 1–3 зв.

SUMMARY

In the article the place of a problem of a food in structures of everyday life of the Ukrainian students of the pre-revolutionary period is considered. Based on the representative kinds of the sources, the author reproduces a problem condition, proving its public character, and also analyzes a measure of the participation of the public in the help of poor youth. The separate attention is addressed on a situation with a food in the private higher female educational institutions and the institutions of the closed type.

Key words: *the Ukrainian students, the food problems, unprovided youth, private higher educational institutions for women, boarding-schools.*

АННОТАЦІЯ

В статті розглянуто місце проблеми харчування в структурах повсякденності українського студентства дореволюційного періода. Опіраючись на репрезентативну базу, автор воспроизводить стан проблеми, доводячи її суспільний характер, а також аналізує міру участі суспільності в допомозі незахищеній молоді. Особливу увагу звернуто на стан справ з харчуванням в окремих вищих жіночих навчальних закладах і установах закритого типу.

Ключевые слова: украинское студенчество, проблемы питания, необеспеченная молодежь, высшие женские учебные заведения, учреждения закрытого типа.